

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

1. Ներածութիւն

Մանկավարժական հարցերը, որոնցից մի քանիսի պարզաբանութեամբը պէտք է զբաղուէ այս դրուածքը, պատկանում են հասարակական կեանքում եղող այնպիսի հրատապ խնդիրների թուին, որոնք աւելի ուշադրութեան արժանի են և որոնց այսպէս կամ այնպէս լուծելուցն է կախուած որոշ չափով նոյն հասարակութեան բախար, նրա յառաջխաղացումը և կամ քայքայումը: Այս խնդիրները մանաւանդ մեզ համար իրանց այժմէութեան գազաթնակէտին հասած պէտք է համարել, քանի որ թէ մեր դպրոցական և թէ մեր ժողորդի կեանքի համար սկսւում է մի նոր դարեջրջան բացուել, ուստի և հասարակութիւնը աւելի հետաքրքրութիւն պէտք է ցոյց տայ դէպի դպրոցական գործը և ձգտէ, որ այդ լուսաւորութեան տաճարները հեռու պահուեն սրա կամ նրա քմահաճ ոտնձգութիւններից, ոտնձգութիւնների, որոնցից այնքան տուժել է մեր դպրոցական գործը անցեալում: Հասարակութիւնը իր ձեռքը պէտք է առնէ դպրոցների ղեկավարութեան գործը և այդ հաստատութիւնները համապատասխանեցնէ իր պահանջներին և շահերին:

Եթէ իրականութիւնը այսպէս չլինի, եթէ մեր հասարակութիւնը կլանուելով առօրեայ կարիքներին բաւականութիւն տալու հոգսերով մոռանայ դպրոցական, դաստիարակչական գործը իր բախտաւորութեան հիմքը նկատելուց, այն ժամանակ արդէն յառաջանում է այդ հասարակութեան վատասերման խնդիրը և նրա գոյութեան շարունակութեան վրայ դրւում է մի մեծ հարցական:

Ինչպէս, Հասարակական կեանքը փոխարկումների մի շրջան է. նրա մէջ ոչինչ չէ մնում հանգիստ ու կայուն. նրա հիմքը կազմուել, բողբոջելն է, իսկ վերին շերտերը՝ քայքայում, ոչնչացում. հին, ծերացող սերունդը իր պատմական դերը կատարելուց յետոյ՝ մօտենում է բնութեան այն մեծ ակտին, որը քահ է կոչւում, նա հանգիստ թողւմում է հասարակական կեանքի ղեկը իր ձեռքից բաց թողնելով. այն ինչ նրա աւերակների վրայ բարձրանում է նոր սերունդը աւելի ուժգին և

կորովի տեմպերամենտով, գործունէութեան պատրաստ ուժեղ ցանկութեամբ: Հասարակութեան այս մակընթացութիւնը և տեղատուութիւնը շարունակում է ճակատագրօրէն միշտ և անվերջ: Լինելով իրականութիւնը այսպէս՝ դրանից ծագում է այն պարզ ճշմարտութիւնը, թէ երիտասարդ սերնդին այնպէս պէտք է կրթել, որ նա յարմարուելով իր ժամանակի հասարակական կազմի և նրա կեանքի պահանջներին՝ ակտիւ դեր ունենայ այդ հասարակական կեանքը կառավարելիս, նրան որոշ ուղղութիւն, ընթացք տալ կարողանայ և կամ որ նա խոհականութիւն ունենայ իր երիտասարդ եւանդը այնպէս գործադրելու, որով ոչինչ չփչացնէ և ինքը հէնց զո՛ւ չվնայ, չլափուէ իր ներքին կրակից, իր գործունէութեան ձգտող հոգեկան բնկումներից. կարճ, որ նա կեանքում կատարել կարողանայ այն դերը, որ նրան է վիճակուած կատարելու:

Պատմութիւնից էլ պակաս չեն այնպիսի օրինակներ, որոնցով կարելի է ապացուցել, թէ մանկավարժութեան յոռութիւնը ինչ կործանիչ նշանակութիւն ունենալ կարող է մի ազգի համար. հին մեծածաւալ և հզօր պետութիւնների, Պարսկաստանի և Հռոմի կործանման պատճառները ոչ միայն քաղաքա-տնտեսական հիմքեր ունէին, այլև պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ անփառունակ կործանումների պատճառների շարքումը կարելի է դասել և ժամանակի մանկավարժութեան վատութիւնը և հակահասարակականութիւնը: Վերջապէս ներկայ ազգերի և հասարակութիւնների դրական կամ բացասական դրութեան մէջ լինելու պատճառները որոնելիս, նոյնպէս, անպայմանօրէն մօտենում ենք այն ճշմարտութեան, թէ հասարակութեան մէջ տիրող մանկավարժութեան դրութիւնը հզօրապէս նպաստում է նոյն հասարակութեան բարեբախտութեան և կամ դժբախտ դրութեան և որ մակավարժական՝ ձևը մի սիրուն չափ է հասարակութեան կուլտուրայի բարձրութեան: Ինչպէս տեսնում էք, մանկավարժութիւնը ժողովուրդների բախտը որոշող ամենակարևոր հանգամանքներից մէկն է և շատ ճիշտ է ասում յայտնի մանկավարժ Րալֆը. «Մի ժողովրդի բախտը, նրա բարգաւաճումը և կամ քայքայումը կախուած է այն դաստիարակութիւնից, որը տրւում է երիտասարդ սերնդին»: Գիտութիւնը հասարակութեանը ասում է դրականօրէն. ունիս երիտասարդ սերնդին կրթելու համար դաստիարակչական մի ձև համապատասխան քո էութեան՝ ապահովուած է քո ապագան և կարող ես կենսունակ ու առողջ ապրել. յոռի է մէջդ տիրող մանկավարժութիւնը, քեզ վիճակուած է վատասերում ու քայքայում:

Ամեն մի բարեխիղճ անհատի և քաղաքացու համար սրբութիւն պէտք է լինի հասարակութեան առողջութեան խընդիրը և ամեն կերպ այդ իրականանալուն ձգտէ, իսկ այդ նշալատակիրն հեշտութեամբ կարելի է հասնիլ մանաւանդ մանկավարժական ճանապարհով և իսկապէս, հասարակութեան մէջ որոշ հոսանքներ մտցնելու, նրան բարեբախտ ու երջանիկ դարձնելու համար միշտ հարկադրուած ենք մօտենալու այն գիտութեանը կամ զբաղումի այն տեսակին, որը մանկավարժութիւն է կոչուում. թէև ճիշտ է և Սպենսերի այն տեսակէտը, թէ հասարակական ընթերցանքը առանց մանկավարժականի և վերջինիս ընթերցանքը առանց առաջինի դրական և պըտղաբեր լինել չեն կարող, այլ որ հասարակական-տնտեսա-քաղաքական և մանկավարժական ընթերցանքը պէտք է զուգընթացօրէն գնան և միշտ իրարու փոխադարձ լրացնող լինին:

Հէնց նախօրօք պէտք է ասել, որ ճիշտ է, մանկավարժութիւնը չունի այն ամենակարող զօրութիւնը, որը վերագրում են նրան շատերը, այլ որ նա գունաւորուած է իր ժամանակի հանգամանքներից և ունի իր դործունէութեան և կարողութեան որոշ շրջանագծեր, որոնցից այն կողմը նրան ցատկելը դժուարին է. բայց և մի բացարձակ ճշմարտութիւն է, որ նրա կատարելիքը, նրա ուժը մի այնպիսի մեծութիւն է, որպիսին չունեն հասարակական միւս գործունէութիւնները: Մանկավարժի ներքին ոգևորութիւնն է կազմում այն իրողութիւնը, որ նա մարդկութիւնն աւելի ու աւելի արագօրէն է մօտեցնում հասարակական աւելի բախտաւոր և իդէալական ձևերի: Եւ իսկապէս, սառն ու վհատեցուցիչ կը լինէր դաստիարակի դժուարին գործը, եթէ չոգևորուէր և մինչև ոսկորների ծուծը յագեցած չլինէր մարդկային աւելի բարձր ընոյթի իրականացման կարելիութեան հաւատով, մի հաւատ, որը ուսուցչին միշտ դէպի գործն է մղում՝ ենթակայանթիւնահատակութիւնների շարքերի: Ուսուցչի համար պարզ պէտք է լինի, որ իր զբաղումով հզօրապէս նպաստում է կեանքի ընթացքի այս կամ այն ուղղութեան յառաջացմանը, որը ինքը աւելի մօտ է կեանքի այն մասին, որ նրա ղեկն է կոչուում:

II. Մանկավարժութեան նպատակը.

Ասացինք, որ մանկավարժութիւնը ազգերի ճակատագիրն ու բախտը որոշող ամենակարևոր հանգամանքներից մէկն է, որ մանուկների կրթութեան գործն աչքաթողի անելը—հասարակութեան ինքնասպանութիւն է նշանակում: Հաստատելով ման-

կալարժուկների մեծ նշանակութիւնը հասարակական բախտաւորութեան համար, դորանից ծագում է տրամաբանօրէն այն՝ թէ ինչ է մանկավարժութիւնը և ինչ բարձր իդէալներն է ձեռնարկել, որն է նրա անելիքը և այլնման հարցեր, որոնց լուսարանութիւնը պարզ պէտք է լինի մանաւանդ այն անհատների համար, որոնք որոշիչ են իրանց նուիրել մանուկ սերնդի կրթական գործին: Նախ քան մանկավարժութեան նպատակի պարզաբանելը, արժէ այդ գաղափարի բացատրութեան պատմութեանն անցնել:

Ռուսօր՝ այդ յեղափոխական մանկավարժի համար մանկավարժութեան նպատակը իր ժամանակի կուլտուրական մարդուց բնութեան մարդ պատրաստելն է. դարձ դէպի բնութիւն, ահա նրա որոտալից կոչը. մարդկային բնոյթը փչացնող մեր այսօրուայ կուլտուրայից:

Լոքը, նոյն փիլիսոփայութեան հայրերից մէկը, մանկավարժութեան նպատակը դնում է նրանում, որ երեխաներից կեանքի մարդիկ, հասարակութեան համար օգտակար անհատներ պատրաստուի:

Պետալոցին կարծում է, որ մանկավարժութիւնը պէտք է ձգտի մարդու Շրդուր ուժերի հարմոնիկ կրթութեան», ուրեմն կրթութիւնը պէտք է հոգեպէս ներդաշնակօրէն կրթուած անհատներ պատրաստել:

Շլայերմախեր ընդունում է, որ մանկավարժութիւնը պէտք է մանուկներին ընդունակ դարձնէ հասարակական կեանքի համար:

Կարելի էր էլ աւելի օրինակներ բերել, սակայն այս միջանիւն էլ ցոյց են տալիս, թէ մանկավարժութեան նպատակի բացատրութիւնը ուրքան տարբեր է զանազան մանկավարժների մօտ և զանազան հայեցակէտներից բացատրուած: Ո՞րն է ճիշտը նպատակի այս բացատրութիւններից, որն աւելի լայն կարող է ուսուցչի ներքին աշխարհը վերջապէս որոն հետեւել աւելի մեծ օգուտ կը տայ, թէ անհատին և թէ հասարակութեան: Ինքնին մի կարեւոր հարց, որովհետև անվարժ և ինքնուրոյն մտածողները զուրկ անհատների համար անպայման մի դժուարութիւն է մանկավարժութեան նպատակի բացատրութիւնների այս ծովից դուրս գալը:

Մի բարեբախտ ելակէտ կայ. որովհետև մանկավարժութեան նպատակի բացատրութեան խնդիրը անմիջօրէն կապուած է բարոյագիտական խնդիրների հետ և անհատի ունեցած բարոյական իդէալներն որոշիչ լինել կարող են մանկավարժութեան նպատակի գաղափարի պարզաբանման համար:

ուստի և աւելի յարմար է դիմել բարոյագիտութեան — էթիկային: Թէև էթիկայի մէջ ևս տիրող են բաղմաթիւ հոսանքներ և բազմաթիւներ շատ ղէպքերով ևս տարաքինի, իրարու բոլորովին հակադիր, սակայն բարեբախտաբար այդ ընդհանուր հակադրութիւնների միջից դուրս գալու մի ելակէտ կայ, որի վերայ և պէտք է հիմնաւորել մանկավարժութեան նպատակի բացատրութիւնը: Էթիկական սիստեմների մէջ բարոյական իդէալները համարեա նման են, շատ քիչ բացառութեամբ, տարբեր են միմիայն այդ իդէալներին ձգտելու միջոցներն ու ողողութիւնները: Բոլոր էթիկական դպրոցների մէջ, ինչպէս և Կանտըն էլ է ընդունում, կան երկու աչքի ընկնող կողմեր — անձնականի և օտարի կատարելութեան և բարեբախտութեան ձգտումը. և իսկապէս բնագիտութիւնն էլ նոյնն է պնդում:

Ըստ բնագիտութեան մարդը մի սոցիալական կենդանի է, որին յատուկ են ոչ միայն այնպիսի ինստինկտներ և ձգտումներ, որոնք պտտում են անհատական շահերի շուրջը անհատին կուլտուրական դարձնելով՝ այլև նոյնպէս յատուկ են նրան սոցիալական-այլասիրական բնազդներ: Անհատը հասարակութեան — ուրիշների մէջն է տպւում, առանց որի անհատական գոյութիւն անկարելի է, ուստի և անհատի կողմից անհրաժեշտ են այնպիսի ձգտումներ և գործողութիւններ, որոնցով նպաստաւորւում է ուրիշների՝ հասարակութեան կեանքը բախտաւոր հիմքերի վրայ դնելու, և այս անհրաժեշտ է նոյնիսկ անհատական շահերի տեսակէտից: Ուրեմն էթիկան պէտք է լինի էգօրիստական և ալտրոփատական: Էգօրիստական այն մտքով, որքան դա անհրաժեշտ է անհատի պահպանման և կանոնաւոր զարգացման համար և ալտրոփատական՝ գործողութիւններ, որոնք կարելի են դարձնում հասարակական կեանքը: Այս է բնագիտական էթիկայի կորիզը: Ինչպէս վերևը ասացինք, այս պահանջին համապատասխանում են, ընդհանրապէս, միւս սիստեմներն ևս, նոյնիսկ ուտիլիտարիստական էթիկան որից մի առանձին վախ ունեն որոշ տեսակի մարդիկ. սրա մէջ էլ ուժեղ է հասարակական տարրը, այլասիրական ձգտումները, որը ապացուցել կարող են յայտնի ուտիլիտարիստ Ստ. Միլլի այս խօսքերը. «Արա այն, ինչ ցանկանում ես, որ ուրիշը քեզ անէ և սիրի քո մօտիկին այնպէս՝ ինչպէս քեզ, այս պահանջները արտայայտում են միայն ուտիլիտարիստական մօրալի իդէալները»: Ինչպէս տեսնում էք, էթիկան նոյնն է բոլոր տեղերը, այդ էականին ձգտելու միջոցներն են տարբեր:

Այս է ահա այն էականը, որի վրայ պէտք է խորսիւնք անկավարժութեան նպատակի գաղափարի բացատրութիւնը.

մարդը հասարակական կենդանի է, նա մենակ մարդ լինել չի կարող, այլ կարիք ունի իր նմաններին՝ մարդկային, կուլտուրական կենսւոյ ստեղծելու համար. նա մի օղակն է այն մեծ շղթայի, որ հասարակութիւն է կոչուում. Այդ երկու մարմինները—հասարակութիւն և անհատ լինելով իրրեւ մի-մի օրգանական ամբողջութիւններ իրանց ուրոյն և կամ համանման պահանջներով, ունին և իրանց ուրոյն գոյութեան իրաւունքը և շահերը: Մանկավարժութիւնը երբ յանձն է առնում երիտասարդ սերնդին կրթելու՝ հոգսը՝ միշտ ի նկատի պէտք է ունենայ, որ իր սանը կղզիացած, մենակ չպէտք է ապրէ, այլ հասարակական աստիճանաւորումների վրայ որոշ տեղ պէտք է բռնէ, և որ այդ երկու մարմինները բնականօրէն ունենալու են իրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները և ազդեցութիւններ: Բարոյական անկումն է, եթէ անհատը մոռանում է իր ետը, ինքնապաշտպանման բնազդին բաւականութիւն տալը. բարոյական անկումն է նոյնպէս այդ բնազդին կուլ գնալը, հասարակութեան շահը մոռանալը: Ահա բարոյական այն ստողջ հայեցակէտների ուրուագծումը, որոնց վրայ պէտք է բարձրանայ մանկավարժութեան նպատակի խնդիրը և որը շատ գեղեցիկ ու վարպետօրէն անում է յայտնի մանկավարժ Յիգլերը*):

Ըստ Յիգլերի մանկավարժութիւնը ձգտում է չորս նշանաւորների, որոնք միասին մի ամբողջութիւն են կազմում:

I Մանկավարժութեան առաջին գործն է զարկն առնել անհատական բարեբախտութեան և այդ կարելի դարձնող պայմանները պատուաստել և արմատաւորել դաստիարակողների մէջ. որ անհատը կատարէ այն պարտականութիւնները, որոնք իր՝ անհատի վերաբերմամբ կատարել պարտաւոր է: Անհատական երջանկութիւնը մանկավարժութեան մէջ կարելի է բաժանել երկու մասի.

Ա) Երեխայի բարեբախտութիւնը ներկայում. այսինքն, որ երեխան իրան բախտաւոր, երջանիկ պէտք է զգայ և իր դաստիարակուելու ժամանակ: Այս պահանջը կարեւորութիւն է ստանում, մանաւանդ, այն ժամանակ, երբ մի հայեացք ենք նետում ներկայ դաստիարակչական ձեւերին: Ներկայում կըրթուող երեխան մոռացուած է իբրեւ մի ապրող անհատ, որը նմանապէս երջանիկ լինել է ցանկանում: Ոչ թէ աշխատում են սովորելիքը հաճելի դարձնել երեխայի համար, այլ անցնել այն ինչ ծրագիրն է պահանջում և կամ ինչ հարկաւոր է ապագայ անկախ, քաղաքացի մարդուն և մոռացում է դաստիար-

*) Dr. Theobald Ziegler: «Allgemeine Pädagogie» 1905.

բաղկուողի ներկան: Ճիշտ է, ապագան միշտ աչքի առաջ պէտք է ունենալ, բայց և չպէտք է մոռանալ ներկայ դաստիարակուողը իր հոգեկան ուրոյն պահանջներով:

Անհատական երջանկութեան միւս տեսակն է.

Բ) Անհատի երջանկութիւնը ապագայում. որ երեխայի ներկայ երջանկութիւնը չմոռանալով՝ ի նկատի պէտք է ունենալ, որ նա իբրեւ անհատ ապագայում շարունակելու է իր գոյութիւնը աւելի բարդ հանգամանքների մէջ, ուստի և այդ ապագայ բախտաւորութեան համար ևս պէտք է կրթել մանուկին, որ նա ստանայ այն բոլոր առաւելութիւնները, որոնք մարդոց դարձնում են երջանիկ, որ նա կեանքի համար լինի մի դիմացկուն և կորովի մարդ:

II Մանկավարժութեան նպատակի երկրորդ մասն է կազմում հասարակութեան բարեբախտութեան խնդիրը: Ասացինք, որ բայի անհատը կայ և հասարակութիւն իր ինքնուրոյն պահանջներով և որովհետեւ անհատը աճում է միմիայն հասարակութեան մէջ, ուստի և մանկավարժութիւնը պէտք է պատրաստէ այնպիսի անհատներ, որոնք բախտաւորացնելով հասարակութիւնը՝ աւելի միջոց ունենան հոգեպէս աճելու և զօրեղանալու: Հասարակական բախտաւորութեան նոյնպէս կարելի է հասնել երկու կերպ.

Ա) Հասարակութեան բարեբախտութիւնը ներկայում. որ երեխան իր կրթուելու, դաստիարակուելու ընթացքում այնպէս պէտք է կրթուի, որ հեշտութեամբ յարմարուել կարողանայ հասարակութեան (ընտանիքին զլիսաւորապէս), որ ոչ երեխան հասարակութեան և ոչ էլ վերջինս առաջի համար բեռ դառնան:

Բ) Հասարակութեան բարեբախտութիւնը ապագայում, որ երեխան այնպէս պէտք է դաստիարակուի, որ նա ապագայում հասարակութեան բարեբախտութեանը մեծապէս նպաստել կարողանայ և ապրէ, որպէս մի սոցիալական յատկութիւններով օժտուած անհատ, որը ոչ թէ խափանում է կուլտուրայի ընթացքը, այլ զօրավիգ է նրա յառաջխաղացման:

Ահա այն իդէալները, որոնց հասնելուն պէտք է ձգտէ մանկավարժութիւնը և զգոյշ պէտք է լինի, որ ոչ անհատական բախտը անտեղի դոհ բերուի հասարակականին և ոչ էլ վերջինս առաջին, այլ որ երկուսն էլ հաւասարապէս աճեն և զօրանան կրթուող սերնդի մէջ: Նպատակի այս չորս ճիւղաւորումները պէտք է միանան մի ընդհանուրի մէջ և ի-

լարից շողկապուստ պէտք է լինեն «բարոյական անհատի և հասարակութեան» կարելիութեան իդէալով:

Այս բացատրութիւններից յետոյ կարող ենք մանկավարժութեան նպատակի խնդիրը ամփոփել հետեւեալ բանաձևի մէջ.

Մանկավարժութեան նպատակն է պատրաստել այնպիսի անհատներ, որոնք միջոց ունենան կուլտուրական կեանքում վերարտադրելու և գործեր կերտելու իրանց կարողութեան կամ ուժերի մաքսիմումին համապատասխան և որոնց անհատական շահերը ներդաշնակօրէն ընթանան իդէալական հասարակութեան շահերի հետ:

III Մանկավարժութեան կարողութեան սահմանները.

Մանկավարժութեան նպատակի խնդիրը պարզելուց յետոյ յառաջանում է ընականօրէն այն հարցը, թէ որոնք են մանկավարժութեան կարողութեան սահմանները, որոնցից այն կողմ անցնել նա չի կարող. ինչ չափերի մէջ իրականանալ կարող է այն նպատակը, որը սահմանուած է մանկավարժութեան համար, հարցեր, որոնց լուծումը զբաղեցրել է դեռ դարեր առաջ ապրող յայտնի մտքերի և լուսաբանուել զանազանակերպ:

Սոկրատէսը, Պլատոնը, Արիստոտէլը մեծապէս համոզուած էին մանկավարժութեան ամենակարողութեան վրայ: Հին դարու վերջի ամենայայտնի հետոր — մանկավարժ Քուլինտիլեանը այսպէս է յայտարարում այդ խնդիրը. «Հոգս կարողութեամբ մէկը միւսից տարբեր է. այդ ես ընդունում եմ. սակայն չի կարելի մէկը գտնել, որը եռանդի միջոցով մի բանի հասած չլինի»: Քուլինտիլեանը ուզում է ասած լինել, որ մանկավարժութիւնը ամենակարող ուժ ունի, քանի որ եռանդի միջոցով ամեն բանի հասնել կարելի է, իսկ այդ եռանդը ծնեցնել կարող է մանկավարժութիւնը: Այդ հաւատը տիրող էր ընդհանրապէս հին դարում:

Միջնադարը, մտքի ստրկութեան այդ դարեշրջանը — երբ ոչինչ ստեղծելու տենչ չկար — կրկնում է հին փիլիսոփաների մտքերը նոյնութեամբ և կամ որոշ աղաւաղումներով:

Վերածնութեան դարումն է սկսում մարդկային միտքը ազատուել միջնադարեան մրափից և կրօնական կապանքներից. ահա այս սիրուն դարեշրջանում ևս կրկնում է հին մտածողների կարծիքները մեզ հետաքրքրող հարցի մասին. «մարդիկ չեն ծնւում, այլ կրթւում են» տերմինով ասուել է ուզում,

ոչ թէ ծնունդն է մարդոց տարբերում, այլ այն կրթութիւնը, որը նրանց է տրւում:

Մանկավարժութեան կարողութեան հաւատը իր դաժախակէտին է հասնում մանաւանդ 17—18-րդ դարերում: Լայրնիցը ասում է. «Տուէք մեզ դաստիարակութիւն և մենք մի դարուց քիչ ժամանակամիջոցում ներդաշնակ խարակտերը կը փոխենք»: Նոյնանման միտք է յայտնում և Կանտը. «Մարդու բնութեան կատարելութեան գաղտնիքը թագնուած է կրթութեան հոռւ... գրաւիչ է պատկերացնել, որ դաստիարակութեան միջոցով մարդկային բնոյթը միշտ դէպի լաւը պէտք է զարգանայ»: Փիլիսոփայ Լոքը ընդունում էր, որ մարդոց վատ կամ լաւ, հասարակութեան օգտակար կամ քնասակար լինելը հետեանք է այն կրթութեան, որը նրանց տրւում է: Նման շատ փաստեր ըերել կարելի է, թէ մինչև 19-րդ դարը յայտնի մարդիկ ինչ մեծ հաւատ ունէին մանկավարժութեան ամենակարողութեան վրայ և գուցէ նրանից աւելի էին սպասում, քան իսկապէս կարելի է:

19-րդ դարումն է սկսում լուրջ կասկած այդ հին թէպիսի դէմ: Այս հարցի հիմնաւոր արծարծողն էր յայտնի պետ-միստ փիլիսոփայ Շոպենհաուէրը, ըստ որի, ինչպէս բոլոր իրերը իրանց քուլալիտէտը ունեն, այնպէս և ամեն մի անհատ ունի իր բնածին, անխափանելի խարակտէրը, որը դաստիարակութիւնը ձօնացնել, բայց ոչ հիմնովին փոփոխել կարող է. բնածին խարակտէրի կամ քուլալիտէտի հիմնական փոփոխութիւնը կարող է շատ շագուագիւտ դէպքերում պատահել: Համարեա նման եղբակացութեան է գալիս և ժամանակակից բիօլոգիան: Անհատը մաքուր չէ ծնւում հոգեկան գրական կամ բացասական յատկութիւններից, այլ բեռնաւորուած այն գրական կամ բացասական կողմերով, որոնք յատուկ են եղել իրանց ծնողներին, այս նմանողութիւնը, կամ աւելի ճիշտ ժառանգականութիւնը, հասնում է մինչև պապերը և էլ աւելի հեռուն: Ստատիստիկան ցոյց է տալիս, թէ մի ոճրագործի ընտանիքից բանի-բանի ոճրագործներ, աւազակներ, գողեր, առաւակներ են դուրս եկել: Ուրեմն նորածնունդ անհատը մի մաքուր տախտակ չէ, որի վրայ ամեն բան գրել կարելի է, ինչպէս կարծում էր Լոքը, մի մատղաշ ծառ չէ, որին ուզած կողմ ծուկ կարելի լինի: Մանկավարժութիւնը սրանով կանգնած է մի մեծ պրոբլեմի առաջ. նրա անելիքը այնքան էլ հեշտ չէ ինչպէս կարծւում էր. դաստիարակելուց առաջ մանկավարժը իր սանի ժառանգած լաւ ու վատ կողմերին տեղեակ պէտք է լինի, որպէսզի ըստ այնմ յարմարեցնէ իր անելիքը. լսկ շատ

դէպքերում էլ նա ոչինչ անել կարող է, եթէ երեխան կրթութեան անընդունակ է ծնուել:

Ինչպէս տեսնում էք, սրանով թույլանում է մանկավարժութեան ամենակարողութեան հաւատը, օակայն բնական մի այլ երևոյթ բիօլոգիայի եզրակացութեան այս ֆատալիզմը մասամբ մեղմացնում է. դա սուգեսցիօնի (ներշնչում) գոյութիւնն է:

Սուգեսցիօնի մի տեսակն է հիպնոտիզմը: Հիպնոզացածը միշտ իշխուած է լինում այն բոլոր մտապատկերներով, որոնք նրա մէջ վերարտադրել է ուզում հիպնոզացնող անհատը և ահա այս հանգամանքը կարելի է դարձնում որոշ ազդումներով բժշկել արեւցողներին, ծոյլ և անառակ կոնանց և այլն: Սակայն հիպնոտիզմը կրթութեան մէջ գործադրելը դեռ վաղաժամ է, քանի որ դեռ հիմնովին չէ ուսումնասիրուած, բացի այդ, ներշնչումները ազդում են մարդոց առողջութեան և ոչ բոլորը ենթակայ են նրա ազդեցութեան: Կայ սուգեսցիօնի մի ուրիշ տեսակը—նմանողութեան հակումը—որը աւելի ընդհանուր բնատրութիւն ունի և յատուկ է նոյնիսկ կենդանական աշխարհին: Պատմական և հասարակական առօրեայ կեանքը լի է այս իրողութիւնը ապացուցանող փաստերով. Պաշակապետ արշաւանքը դէպի Աւետեաց հրկիւրը մասամբ այդ պատճառի վրայ է հիմնուած. հասարակական շարժումների ժամանակ մէկի օրինակը կարող է վարակիչ դառնալ միւսների համար. կարելի է այս մասին բաղմաթիւ օրինակներ բերել *): Վերջերս սկսել են այս օրէնքի հիման վրայ մանկավարժական փորձեր անել, որոնք յաջողութեամբ են պսակուել. նմանողութեան օրէնքի հիման վրայ կարելի է եղել զանազան յատկութիւններ արմատախիլ անել երեխայից և ուրիշները նրա տեղը պատուաստել, մի հանգամանք, որից պէտք է օգտուէ ապագայ մանկավարժութիւնը: Զանի որ սա էլ դեռ կանոնաւոր չէ ուսու նասիրուած: Շատերը կարծում են, որ սուգեսցիօնի ներկայութիւնը պէտք է միւր մէջ արմատաւորէ հին մտածողների այն կարծիքը, թէ մանկավարժութիւնը ամենակարող ուժ է:

Սակայն սուգեսցիօնն էլ դեռ չի ապահովում այդ կարծիքի ճշտութիւնը և աւելի հաւանական է ընդունել Լամբրոզոյի բնածին ոճրագործների թէօրիան և այնպիսի հոգեպէս թոյլերի գոյութիւն, որոնք կրթուելու, հասարակական նորմալ կեանք վարելու անընդունակ են. նոյնպէս պէտք է ընդունել և

*) Այս նիւթի և օրինակների մասին տես՝ «P. Barth. «Die Elemente der Erziehungs—und Unterrichtslehre auf Grund der Biologie der Gegenwart».

նորմալ մարդոց մէջ ժառանգական այնպիսի յատկութիւններ, որոնց հիմնովին փոխել չի կարող դաստիարակութիւնը: Ծիշտ է, մանկավարժութիւնը անհատի և հասարակութեան բարօրութեան համար շատ բաներ անել կարող է, քան ուրիշ որեւէ հանգամանք. նա որոշ հոսանքներ մտցնել կարող է հասարակական կեանքում, նա մի ուժ ունի, որով հասարակութեան առողջացնել և կամ հիւանդացնել կարող է, սակայն պէտք է ընդունել և այն ճշմարտութիւնը, թէ նա մի ամենակարող ուժ չէ, որ նա շատ դէպքերում չի կարող իր սանի վրայից ոչնչացնել ժառանգականութեան, կլիմայի եւ ընկերեան, տեղի, հասարակութեան և նրա մէջ եղող հոսանքները և պատահականութեան ազդեցութիւնները և որ նա անկարող է կերպափոխել. անհատի, էգոյի, այսպէս ասած, անհատական ընածին զոյնը: Անհատները նախորոշուած են նոյն իսկ մարմնական այս կամ այն ինչ արտաքինով, որն անպատճառ պէտք է լինի, որը ոչինչ փոխել չի կարող. նոյնը և հոգու համար պէտք է Շոպենհաուէրի պէս ընդունել, որ անհատները ունեն իրանց ընդածին, էական գոնաւորութիւնը—խարակտէրը, որը հիմնովին դաստիարակութիւնը փոխել չի կարող և ուրախալի է, որ ընդհանրապէս փոխելու էլ կարեւորութիւն չունի:

IV. Փիզիքական կրթութիւն

Ահա մանկավարժութեան մի կողմը, որը այնքան յանցաւոր կերպով արհամարհուած է մեր դպրոցներում, ուր բաւականանում են լաւ կամ վատ միմիայն հոգեկանի կրթութեամբ, իսկ մարմինը միջնադարեան կղերի պէս չարութեան բուն են նկատուած: Գործին լուրջ նայելը ցոյց կը տայ, թէ որքան անարդարացի վարմունք է դա:

Մարդը կազմուած է մի միութիւն կազմող երկու կողմերից—հոգեկանից և մարմնականից. երկուսը անքակտելիօրէն շաղկապուած են իրարից և այդ մասերի բաժան-բաժան ընդունելը և կամ երեւակայելը միայն մտաւոր արտաբանելի արդիւնք է. մի հին ճշմարտութիւն է, թէ մարմնի յոռի դրութիւնը սոսմիջօրէն ազդում է հոգեկանի վրայ և ընդհակառակն, և երբ քակուած է այդ երկուսի ներդաշնակ յաբաբերութիւնը դա մարդու համար մի մեծ թշուառութիւն է: Ուրեմն և պարզ պէտք է լինի, որ եթէ դաստիարակում է երեխայի հոգեկան աշխարհը, անհրաժեշտ է դրա հետ կցել և մարմնականը, որի առողջութիւնը մի զօրաւոր հիմք դառնալ կարող է հոգեկան կրթութեան յաջողութեանը: Ոչ միայն անհատական, այլ և հա-

սարակական բարօրութեան տեսակէտից անգամ անհրաժեշտ է ֆիզիքական կրթութեան վրայ մեծ ուշադրութիւն դարձնելը: Հոռովմէական մեծածաւալ պետութիւնը ընկաւ, որովհետեւ այլ պատճառների հետ միեմ դեր էր խաղում գերմանացիների առողջութիւնը, պնդակազմութիւնը, իսկ հոռովմէացիների գեղի կեանքից յառաջացած մարմնական թուլութիւնը:

Մարմինը փոխարկումների և զարգացման է ենթակայ, այդ զարգացման ընթացքին նպաստելու համար՝ հարկաւոր է հոգս տանել մարմնի վրայ և գործադրել այն պատուէրները, որը պահանջում է հիգիէնան կամ առողջապահական գիտութիւնը:

Մանկավարժներից և թէ բժշկներից շատերը կարծում են, որ բոլոր դպրոցներում, մեծերին և թէ փոքրերին իբրեւ դաս պէտք է աւանդել առողջապահական օրէնքները, որը աշակերտների առողջապահութեանը նպաստի լինել կարող են: Սակայն մենք միանում ենք այն մանկավարժների կարծիքներին, թէ փոքրերի համար մի անհրաժեշտութիւն չէ դա, որ մի աւարկայով ևս բեռնաւորել նրանց՝ այլ որ ուսուցիչը պէտք է աշխատէ պրաքտիկայի միջոցով առողջապահական պահանջները սովորութիւն դարձնէ երեխաների համար: Նա պէտք է կատարէ այն բոլոր պարտականութիւնները, բոնք իրենից են կապուած և կապ ունին աշակերտների առողջապահութեան հետ. սենհակները մաքուր պահել տալ, մաքուր լինի դասարանների օդը, պարտէզը մշակել իր սաների հետ և այլն: Եթէ ուսուցիչը հոգս է տանելու երեխաների առողջութեան վրայ, պարզ է որ նա հիմնովին ծանօթ պէտք է լինի հիգիէնային, ուստի և անհրաժեշտ է, որ սեմինարիաներում և միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարաններում դասաւանդուէ առողջապահութեան մասին:

Առողջապահական զանազան կանոնների պահելուց և գործադրելուց յետոյ՝ երեխայի առողջութեանը նպաստող ամենակարեւոր հանգամանքերից մէկն է և խաղը: Ուղղ երեխայի գոյութեան միջուկն է, որից զրկուելը նշանակում է զրկուել իր էութիւնը գոյն տուող ամենագլխաւոր տարրից: Ուղղ երեխայի համար այն է՝ ինչ ջուրը՝ ձկան, օդը՝ մարդու: Երեխան խաղից ազատուել չի կարող. մի ներքին մղում քում է նրան իր նմանների շրջանը՝ իրան ամենից լաւ բախտաւոր դարձնող պարապմունքով տարուելու: Ուղղերի ժամանակն է սկսում զարգանալ երեխայի հոգեկան բարձր կամ ստոր կողմերը, ուստի և խաղերը մի գէնք պէտք է դարձնել երեխայի հոգեկանը կրթելու համար:

Ուղղի նշանակութիւնը երեխայի համար բազմաթիւ է:

Առաջին անգամ խաղերի ժամանակն է սովորում երեխան սոցիալական կեանքի տարրական պահանջներին բաւականութիւն տալը, կամ նա դառնում է իշխող և հրամայող իր ընկերների վրայ, ուստի և նրա մէջ զարգանում է ձգտումն դէպի բարձր և իշխումը և կամ նա կրող է լինում ուրիշի հրամանների և պատուէրների և սովորում իրանից խելօքների ու կարողների իշխանութեանը ենթարկուել։ առաջին անգամ երեխայի մէջ ծագում է կազմակերպելու և կազմակերպուելու ձգտումներ։ Խաղերի ժամանակ զարգանում է նոյնպէս երեխայի ինտելեկտը, նա դառնում է աւելի սրամիտ, խելօք, ճարպիկ և այլն։ Նոյն ժամանակն են զարգանում նոյնպէս երեխայի հոգեկան վատ կողմերը—նախանձ, անգթութիւն, նենգութիւն և այլն։ Եւ վերջապէս խաղերի ժամանակն է ծագում և զարգանում հոգեկան այն հրաշալի կողմը, որը էստէտիքական զգացում է կոչւում։ Խաղը գեղարուեստի նախադուռն է, ինչպէս ասում են, նրա ժամանակ ևս գործում է երեխայի ֆանտազիան և խաղերը մեծ մասամբ սրա ծնունդն են։ Խաղի էութիւնը միաւորում է գեղարուեստի էութեան հետ և հիմնական գծերով նոյնն են. ուստի, եթէ մենք ուզում ենք մեր դպրոցներում էստէտիքական դաստիարակութեան մեծ տեղ տալ, անհրաժեշտ է առանձին ուշադրութեան առնել երեխաների խաղերը և նրանց գործադրութեանը որոշ ուղղութիւն տալ։

Խաղալիս երեխան պէտք է ազատ լինի, չկախուած միծերի հրամաններից և կամայականութիւններից. միծերի մըշտական միջամտութիւնը կորցնում է խաղի գրաւչութիւնը և նրա նշանակութիւնը երեխաների համար որոշ կողմերով թուլանում է։ Երեխաները իրանց հոգեկան բոլոր ուժերը ամփոփում են, գործադրում են խաղալիս միայն այն ժամանակ, երբ այդ թողնուած է իրանց, փոքրիկներին։ Ուսուցիչը չպէտք է իր մշտական միջամտութիւններով փչացնէ երեխաների տրամադրութիւնը։ Ժիշտ է, ուսուցիչը խաղերին որոշ ընթացք տալ կարող է, կազմակերպել նոր նպատակայարմար խաղեր, սովորեցնել և այլն, սակայն պէտք է աշխատէ, որ սովորցնելուց, խաղերը կազմակերպելուց յետոյ՝ հեռանայ խաղերից և գործի շարունակութիւնը երեխաների ինքնուրոյնութեանը թողնէ։ Հրամաններով, անտեղի միջամտութիւններով խաղը կորցնում է իր գրաւչութիւնը։ Ուսուցիչը կարող է անուղղակի ճանապարհներով երեխաներին խաղի գրգռել, եթէ միայն դրա կարիքը կայ։

Մարմինը կրթելու համար պակաս նշանակութիւն չունի և մարմնամարզութիւնը (գիմնաստիկա), որը կրթելով

մարմնի անդամները նրանց ընդունակ է դարձնում հեշտութեամբ հնազանդուելու կամքին: Մարմնամարզութեան դործադրութիւնը ընդունուած էր դեռ հին դարերում և զուցէ իր կատարելութեանը միայն յունական կեանքումն է հասել, ուր նա էր լաւ կրթուած մարդ համարուել, որի մարմնի և հոգու զարգացումը կազմում էին մի սիրուն ներդաշնակութիւն և մէկը միւսին լրացնում էր: Միջնադարեան խաւարում մոռացուեց մարմնի կրթութեան հարցը և միայն նոր դարու ըսկզբներում ծագեց նորից մարմինը կրթելու պահանջը: Ներկայ եւրոպական երկրներում մեծ ուշադրութիւն է դարձնում մարմնամարզութեան վրայ և ուսումնարաններում դրա գործադրութիւնը պարտադիր է դարձուած:

Մարմնամարզութիւնը կարելի է երկու մասի բաժանել. ազատ վարժութիւններ և գործիքներով. վերջին ձևը գործադրում է մանաւանդ Գերմանիայում: Գերմանական այս մարմնավարդական ձևի դէմ վերջերս մի նոր հոսանք է սկսուել. ֆիզիօլօգ Մոսսօի կարծիքով գործիքներով վարժութիւնները և առհասարակ այնպիսիները, որոնք ուժերի մեծ վատնումն են պահանջում, օգտակար չէ և միայն աւելորդաբար մկաններն է մեծացնում և հաստացնում, ուստի և աւելի ցանկալի է վզի, ձեռների և ոտների ազատ վարժութիւնները—քայլել, խաղալ, պարել և այլն: Գործիքներով խաղերի գործադրութիւնը պէտք է հանել դպրոցներից: Մարմնամարզութիւնից ազատ պէտք է լինեն փոքրերը, որոնց բաւականացնել կարող է դանազան խաղեր, որոնք նոյնպէս պատճառ են լինում մարմնի զանազանագոյն շարժումների և որ մանաւանդ փոքրերի համար խաղերը աւելի հաճելի են, քան հրամաններով տարուող մարմնամարզական վարժութիւնները:

V. Կրօնական կրթութիւն

Կրօնը յատուկ չէ մարդկային բոլոր ազգերին ու տեսակներին, կան այնպիսի վայրենի ազգեր, թուով 10 միլիօն, որոնք չունին ոչ մի կրօն և դեռ նրանց համար չի պարզուել աստուածութեան գաղափարը: Սա մի սիրուն փաստ է, որ կրօնը իր ծագումն ունի և արդիւնք է մարդկային սեռի որոշ զարգացման և որ առանց այդ զարգացման աստիճանների կրօն յառաջանալ չի կարող:

Որտեղից յառաջացաւ կրօնը: Թէև որոշ զարգացման հասած՝ սակայն դեռ մտաւոր այն մեծ կարողութեանը, մշտածուծի այն խորութեանը չէր հասել աստուածութեան գա-

զափարին հասնող մարդկութիւնը, որ բնութեան երևոյթ-
ները կարողանար այնպէս բացատրել, ինչպէս նրանք կան
բնութեան մէջ. և ուր չէ գործում ղուտ բանականութիւ-
նը, ընական է, պէտք է գործէ հաւատը, երեւկայութիւ-
նը, սնոտի պաշտածունքը և այլն: Բնութեան այն երևոյթ-
ները, որոնց չէր կարողանում մարդը մի ուրիշ երևոյ-
թից բնականօրէն բացատրել, նրանց պատճառական կապակ-
ցութեան ընթացքին կանոնաւոր հետեւել, դնում էր նրանց մէջ
մի անդրբնական գոյակ, մի ոգի, որը շարժում ու նրանց
կեանք է տալիս: Հիւանդութիւնը, մահը ստիպում էին նրան
ընդունել մի էութեան գոյութիւն, որի մարմնից՝ ժամանակաւոր
հեռանալու հետեանքը՝ հիւանդութիւնն է լինում, իսկ ընդմիջտ
հեռանալունը՝ մահ: Հոգիների այս նայիւ հաւատը կրօնների
զարգացման առաջին աստիճանն է, որից յետոյ է յառաջանում
կրօնի աւելի բարդ ձևերը:

Կրօնը ոչ միայն ինտելիգենցի զարգացման ստորու-
թեան հետեանք է, ինչպէս որ ուրուագծեցինք, այլև զգացում-
ների աշխարհի վերաբրտագրութիւն: Լուսնկայ գիշերներին մար-
դու հոգին թախիծի մէջ պահող մոմենտները, կուսական ան-
տառների վեհ տեսարանները, ամպերի մէջ ծրարուող լեռնաշղթա-
ների յաղթական գնացքները, ամպերի սրտը, ուժեղ քամիների
հոսանքները, կեանքի և ընութեան գեղեցկութիւնը, մի խօս-
քով այն ամենը ինչ կայ տիեզերքի մէջ և մարդու հոգում ու-
ժեղ զգացումներ է վերաբրտագրում և վերջապէս այն իրողու-
թիւնը, որ բնութեան բարդ օրգանիզմը կառավարող մի ուժ
պէտք է լինի, որը կանոնաւորում է և տիեզերքը և կեանքը
և այլ շատ հանգամանքներ նախնի մարդոց և ներկայ մարդ-
կանցից շատերի մէջ ծնեցնում են անձնաւոր աստուածութեան
գաղափարը և կրօնական ներքին զգացումներ:

Կրօնը անցեալում ամեն ինչ էր, կեանքը իր ամբողջու-
թեամբ ընդգրկող մի զօրութիւն, որը մղում էր, թէ անհատ-
ներին և թէ հասարակութիւնները դէպի բարձր կամ ստոր գոր-
ծերի կատարման: Ինչպէս վերևը յիշատակեցինք, կրօնական
զգացումի հիմքը գլխաւորապէս կազմում է այն իրողութիւնը,
որ մարդկային մանուկ միտքը չէր կարողանում բնական ե-
րևոյթների պատճառական կապակցութեան թելը գտնել. մի
բնական երևոյթ միւսով բացատրել, և ուստի յուսալատական
թուիչքներ էր անում դէպի անդրբնականի աշխարհ այնտեղ իր
հարցասէր և որոնող ոգուն բաւականութիւն տալու համար:
Էվոլյուցիան դանդաղել չի սիրում, մարդկային խժեղութիւն-
ներն աւելի ու աւելի մեծ քայլեր էին անում դէպի զարգաց-

ման բարձր ձևերը, ուստի և զարգացման հետևանք խորաթափանց միտքը սլաքուժ էր տիեզերական հին անբախտելի հարցերի մէջ և որոշ չափի լուծում այդ հարցերն առանց աստուածութեան պաղափարի օգնութեան. ամեն տեղ տեսնուժ էր հէնց ինքը բնութիւնը և ոչ անդրբնականը: Ահա այստեղ թուլանում է կրօնական զգացումը:

Փաստ է, որ օր-օրի վրայ աւելի է թուլանում կրօնի նշանակութիւնը մարդոց համար. եւրոպացիների մէջ միլիոնաւորներ կարելի է հաշուել, որոնք ոչ մի կրօն չունին և կամ չեն պատկանում ներկայ պոզիտիւ կրօններից և ոչ մէկին: Թուլանալով կրօնի նշանակութիւնը հասարակական կեանքում՝ բնականօրէն հարց պէտք է ծագէր, թէ կրօնը պէտք է մնայ դպրոցներում իբրև պարտադիր դաստանդման առարկայ, թէ դուրս պէտք է նետուէ դպրոցներից. հարցեր, որոնցով տարուած է ներկայումս, մանաւանդ, Գերմանիայի մանկավարժական աշխարհը: Եւրոպական համարեա բոլոր երկրներում, բացի Գերմանիայից, կրօնի դաստանդումը հանուած է դպրոցներից որպէս պարտադիր առարկայ և կամ թէ այնպէս է յարմարեցրուած, որ մի ծնող, եթէ չէ ուզում իր որդուն կրօնական կրթութիւն տալ, կարող է ըստ իր ցանկութեան վարուել: Ինչպէս պէտք է լինի մեր դպրոցներում: Ինքնըստինքեան մի դժուարին խնդիր:

Նախ քննենք կրօնի պաշտպանների առարկութիւնները:

Կրօնի դաստանդման պաշտպաններն ուզում են հիմնուել նախ բնագիտական այն օրէնքի վրայ, թէ անհատը իր ամբողջ կեանքում անում է զարգացման այն ֆազեր, ինչ արել է մարդկութիւնը իր սկզբից միջև օրո. ահա այդ բնագիտական օրէնքը՝ յայտնի Հեկկէլի խօսքերով. «Օնտոգենեզիսը (անհատի զարգացումը) ֆիլոգենեզիսի (սեռի, ցեղի զարգացում) կարճ և արագ բնաբուծութեան է, պայմանաւորուած ժառանգականութեան և յարմարման (Anpassung) բնախօսական ֆունկցիաներով»: Այսինքն, ստում են կրօնի պաշտպանները, մարդկութիւնը իր պատմական կեանքում անցել է զանազան, իրարից որոշ կերպով տարբերուող զարգացման ֆազերով՝ պարզից դէպի բարդը. այդ ֆազաներից մէկն է կազմում և կրօնականի յառաջացման և իշխման շրջանը. և որովհետև անհատի, երեխայի կեանքը կրկնութիւն է մարդկութեան պատմական կեանքի, որովհետև երեխան էլ իր կեանքի որոշ շրջանում հակուած է դէպի կրօնականը. նա որոշ հասակում կենդանացնում է բնութեան ուժերը, ցոյց է տալիս այն յատկութիւնները, որոնք յատուկ էին մարդկութեան կրօնական շրջանին:

ուրեմն և եզրակացնում են թէ երեխան պէտք է կրօնական կըրթութիւն ստանայ, համապատասխանեցուած նրա հոգեկան կարողութեան: Այո, մի ճշմարտութիւն է, որ անհատի զարգացումը, գուցէ և կոպիտ, բայց և կրկնողութիւն է մարդկութեան մինչայսօրեայ զարգացման և անհատի կեանքի որոշ շրջանները համապատասխան են մարդկութեան պատմութեան որոշ շրջաններին. սակայն այս իրողութիւնը դեռ մի ապացոյց չէ, թէ երեխաները կրօնական կրթութիւն պէտք է ստանան. մարդկութիւնը ունեցել է նոյնպէս վայրենութեան, բռնութեան և այլ նախապատմական շրջանների յատկութիւններ, որոնց թոյլ արձագանքները իսկապէս կրկնում են հրեխաների մէջ, սակայն դեռ չի նշանակում, թէ այդ յոռի կամ աւելորդ հակումները պէտք է զարգացուեն. առողջ մանկավարժութիւնը ընդհակառակն է անում. ճնշում, ոչնչացնում է այդ յատկութիւնները: Ճիշտ է, մանկան կեանքում կայ մի որոշ շրջան, երբ նա մի առանձին ձգտումն ունի դէպի կրօնականի բովանդակութիւնը կազմող զգացումները, նա սիրում հոգեւորել բնութեան ուժերը, նա երջանիկ է, երբ նրան հէքիաթներով տանում են անդրբնականի աշխարհները, սակայն այս իրողութիւնը դեռ թոյլ չի տալիս, որ դասաւանդուի ներկայ պօղիտը կրօնների դոգմաները և հէքիաթները իբրև անհրաժեշտ ճշմարտութիւններ: Մանկան այս շրջանին կարելի է բաւականութիւն տալ դասաւանդման մէջ վերցնելով հէքիաթների, կենդանական վէպի, լեգենդաների, դիւցազնական պատմութիւնների գործածութիւնը, այսպէս կարելի է օգտուել նաև կրօնի մէջ եղող նման սիրուն պատմութիւններից, սակայն անցնել ոչ ի վերուստ հաստատիալ ճշմարտութիւններ, այլ իբրև սովորական աւանդութիւններ:

Կրօնի դասաւանդման պաշտպանները նոյնպէս բերում են այն փաստը, թէ երեխան պէտք է աշխարհի մասին մի որոշ աշխարհայեացք ունենայ: Թէ նրա մէջ ևս ծնում են այն հարցերը. թէ «որտեղից» են իրերն ու երևոյթները և «ինչ՞ով» գոյութիւն ունին: Սակայն, ափսոս, որ այստեղ էլ սխալում են, որովհետև կրօնը այդ հարցերին պատասխանել չի կարող որքան էլ իր զբաղման նիւթը դարձնի այդ Զկան երկու կրօններ, որոնք նոյնօրէն բացատրէին այդ խնդիրները, իսկ այդ հարցերի լուծումով ոչ թէ կրօնները, այլ փիլիսոփայութիւնն աւելի իրաւունք ունի զբաղուելու, սակայն այն էլ պէտք է ասած, որ այդ հարցերը մինչև օրս զբաղանքօրէն չեն լուծուած և գուցէ անկարելի էլ է լուծել, որովհետև դրանք պատկանում են անքակտելիներին և դուրս են մեր ինտելիկտին ենթար-

կուելուց: «Ինչհե՛» հարցը լի լուծուած, և եթէ որոշ մանկավարժներ պնդում են, թէ երեխաներին անհրաժեշտ է բաւականութիւն տալ այդ հարցերի վերաբերմամբ՝ այն ժամանակ աւելի լաւ է դառնալ փիլիսոփայութեան, քան կրօններին:

Կրօնի պաշտպանները նոյնպէս պնդում են, թէ կրօնի դասաւանդումը պէտք է երեխայի բարոյական աշխարհը կազմակերպէ, նրա կեանքի, վարմունքի, գործողութիւնների վրայ իր քարոյական հետքերը թողնէ: Այստեղ էլ կատարւում է նոյն թիւրիմացութիւնը: Կրօնները ներկայ կուլտուրական ժողովուրդների բարոյական կեանքի վրայ շատ քիչ նշանակութիւն ունին և քանի գնում, աւելի է թուլանում: Ներկայ կեանքը ունի իր առանձին էթիկը և այդ ժամանակակից էթիկն է ազդում ներկայ կեանքի վրայ, ուստի և պէտք է աշխատել, ոչ թէ հազարաւոր դարեր առաջ ասուած որոշ ֆորմուլները ձգձգելով՝ յարմարեցնել ներկայի համար, այլ պէտք է ներկային համապատասխան էթիքական կրթութիւն տալ՝ նոր սերնդին, որ պէսզի նա ընդունակ լինի բարոյական պայմանների մէջ կատարելու այն դերը՝ ինչ յառաջադրում է նրան կեանքը: Բարոյականութեան (էթիկայի) դասաւանդումը, որը համարեա մտցուած է բոլոր կուլտուրական երկրների դպրոցներում, մասամբ լրացնելու է այն պահանջները, ինչ յուսացւում է կրօնի դասաւանդումից:

Կրօնաւէրներից շատերը պնդում են, թէ կրօնը զարթեցնում է մեր մէջ գեղեցիկ զգացում, թի գիտութիւնը միզ ծանօթացնում է բնութեան օրեկտիւ կողմի, բնութեան երևոյթների յարաբերութեան և կապակցութեան հետ, այն ինչ կրօնը մեր մէջ արթնացնում է այդ երևոյթների իմացութեանը՝ յաջորդող զգացումներ. կրօնը բնութեանը զգացումով նայելն է և հէնց բնութիւնն է մեր մէջ արթնացնում կրօնի կարիքը: Խնքնըօտինքեան մի կեղծաւոր միտք, որովհետև այն պաշտօնը, որը վերագրւում է կրօնին, աւելի յատուկ է գեղարուեստին և գեղեցիկի զգացումով զբաղւող գիտութեանը՝ էստէթիկային: Բնութեան գեղեցկութիւնը ըմբռնելու, տիեզերքի հարմոնիան զգալու համար մենք կարիք չունենք կրօնի ծառայութեանը:

Որ փաստին էլ որ դառնում ենք, տեսնում ենք, որ սկզբունքի տեսակէտից կրօնը դասաւանդման մէջ մտցնելը հիմնադուրկ է և չէ դիմանում քննադատութեան: Սակայն կան չարիքներ, անխուսափելի կոչուած, որոնց վրայ ուշադրութիւն դարձնելը և սկզբունքային զիջում անեն չանհրաժեշտ է. դրանց թուին է պատկանում և կրօնի դասաւանդման խնդիրը,

որքան էլ ապացուցենք, թէ ընճընստինքեան կրօնի դասաւանդումը մի աւելորդ բեռն է դպրոցների համար և նրան դուրս նետել է հարկաւոր, սակայն այդ եզրակացութիւնը գեղեցիկ է միմիայն մեզ, եզրակացնողներէս համար. մի թռուցիկ հայեացք մեր կեանքի վրայ ձգելը կը պարզէ, որ այդ հիմնաւոր պահանջը մեր ժողովրդի համար դեռ կանուխ է և առայժմ անիրագործելի:

Անցնենք փաստերին:

Որպիսի մեծ բախտաւորութիւն, երբ բարձր և գեղեցիկ մտքերը կեանքի մէջ իրականացնելուն հակառակ չէ ժողովուրդի հասունութեան չափը և այդ նա մարտել կարող է: Ինչպէս վտանգաւոր և կորստաբեր է անչափահասին, անզարգացածին չափահասին արժանի մտքերով կերակրելը, նոյնը և ժողովրդների համար: Ժողովուրդի զարգացման չափը և ունակութիւն երի քանակը, ահա այն ճիշտ մաշտաբը, որը միշտ ինկատի պէտք է ունենալ հասարակական բեֆորմների ժամանակ: Իսկ ի՞նչ է թելադրում հայ ժողովրդի մտաւոր հասունութիւնը: Կրօնական համոզումների զարգացման տեսակէտից մեր ժողովուրդը այն աստիճանի վրայ է, որը Ֆետիշիզմ՝ է կոչուում: Նրա համար գոյութիւն ունին գլխաւոր Աստծու մօտ բաւականին երկրորդականները. նրան շրջապատող գեղեցիկ բնութիւնը լիքն է անթիւ ոգիներով, քաջքերով, որոնք հալածում են մարդոց, ձիերի վրայ նստած և քշում, հարսանիքներ անում և այլն: Հայկական սար ու ձորեր լիքն են զօրաւոր ուխտատիւիներով այս կամ այն բարեխօս սուրբերի անուններով, սուրբեր, որոնք այնքան չար են, որ մի անգամ սրան կամ նրան են կուչ ածում, մի ուրիշ անգամ սարսափելի կարկուտ են ուղարկում մարդոց չարութեան համար և նոյնիսկ շատ անգամ այդ զօրաւոր սուրբերը իրարու դէմ պատերազմներ են մղում: Մեր հրկրի սիրուն լուսնկայ գիշերները լիքն են անթիւ սատանաներով և այլ ուրիշ յիմարութիւններ, որոնց գոյութիւնը այնքան տղեղացնում է մեր կեանքը: Եւ իսկպէս, այս սնտիապաշտութիւններն են հայի իսկական կրօնը, կամ աւելի ճիշտ կրօնի միջուկը: Սա է մեր տխուր իրականութիւնը, որը միշտ ի նկատի պէտք է ունենալ և ըստ այնմ դաստիարակչական գործը կարգաւորել: Մեր ժողովուրդը տգէտ և այն էլ սարսափելի տգէտ է. դեռ բաւականին ժամանակ ունի անցնելու կրօնական համոզումների զարգացման այն ֆազերը, որոնցով անցել են Եւրոպայի կուլտուրական ժողովրդները: Այժմեանից նրա հետ վարուել այնպէս ինչպէս կուլտուրական ժողովրդներին հետ վարուել կարելի է, կը լինէր մի մեծ սխալ և հետևանք

քը խխուր: Մեր գլխաւոր ջանքերը պէտք է լինեն ազատել մեր ժողովուրդը ֆետիշիզմի ճանկերից և նրան կրօնական համոզումների աւելի բարձր ձևերի հասցնել, մինչև որ ինքը հասունացած լինի քննելու կրօնական կամ հակակրօնական, աստուածային կամ անաստուածային հարցերը. իսկ այժմեանից բոլորի տիպարները կրօնի դասաւանդումը և դպրոցներից դուրս վաճել՝ դա մի հակակուլտուրական գործ կը լինէր և յօնքն շինելու տեղ աչքն էլ կը փչացնէինք: Պէտք է առայժմ թողնել կրօնի դասաւանդումը դպրոցներում, որի գոյութեան նպատակը պէտք է լինի ցեցի պէս լափել այն սնտրիապաշտութիւնները, վայրենիներին յատուկ հայեացքները, որոնցով հարուստ է մեր ժողովուրդը. իսկ կրօնի չդասաւանդումովը նպաստած կը լինէինք, որ սնտրիապաշտական այդ ճահճում դեռ երկար դեպքերէր մեր ժողովուրդը:

Մենք պաշտպան ևնք այն կարծիքի, թէ մանկավարժական ընթերցանքը պէտք է զուգնընթաց լինեն հասարակական, քաղաքական ընթերցանքին: Մեր հասարակական կեանքում դեռ չեն եղել այնպիսի ընթերցանքներ, եղածներն էլ այնպէս չի ժարսուել, որ կարելի լինէր կրօնի դասաւանդման խնդիրը վերջացած համարել: Մի դարից էլ պակաս առջ եւրոպական երկրներում, որոնք կուլտուրապէս մեր ներկայ հասարակութիւնից անհամեմատ բարձր էին, չէր ործարժեւում կրօնի դասաւանդումը դպրոցներից դուրս նետելու խնդիրը. թէև այդ մտքին հասած անհատներ կային, սակայն հասարակութիւնը դեռ հասունացած չէր այդ հարցի համար: Մեր ներկայ կեանքը աւելի յետաճաց է, քան եւրոպականը մի քանի դարեր առաջ, ուստի և անկարելի է, որ մեր հասարակութիւնը կրօնը դպրոցներից դուրս նետելու համոզմանը գայ: Մեր ջանքերը պէտք է լինի, որ հասարակական համապատասխան ընթերցանքով, կրօնի դասաւանդման բարեփոխած ճեղով մեր ժողովրդին հասցնենք այն ստադիումին, որ նա ինքը պահանջէ կրօնի արտաքսումը դպրոցներից, ոչ թէ մի քանի լուրջ կամ թերուս անհատներ: Ներկայ դասաւանդելիք կրօնը մի ուժեղ դէնք պէտք է լինի հէնց իր դէմ և աւելի կանուխացնի իր մահը: Կրօնի դասաւանդումը աւելի շփոթեցնում է իրան վիրաւորելու և մահացնելու, քան մի այլ առարկայ, ուստի առ ժամանակ նրան տեղ պէտք է տալ մեր դպրոցներում: Կրօնով կրօնի դէմ—ահա մեր սկզբունքը:

Բացի այս, մասամբ եւրոպական և մասաւանդ մեր հայկական կեանքը ազդուած է կրօնական աշխարհայեացքից, կրօնը դեռ ապրում է և այն էլ ամուր արժատաւորութիւններով.

խսկ սերունդ դաստիարակելիս այնպիսի մի ֆակտոր ի նկատի չունենալ, նշանակում է կամովին կոյր ձևանալ: Ներկայ երեխան ապրում է և պէտք է գործէ ներկայ հասարակութեան մէջ, որի հոգեկան ստրուկտուրան կրօնական հաւատը կամ մտտիապաշտութիւնն է կազմում. հասարակութեան մէջ տեղ բռնող անհատը պէտք է լաւ ճանաչէ հասարակութիւնը, նրա հոգին ու համոզումներն, որպէսզի գրանուկ կարելի դառնայ ընդհանուր, հասարակական կեանքը: Եթէ աշակերտը դպրոցից կեանք դուրս գալ առանց ծանօթ լինելու հասարակական կազմին, կամ նրա մէջ ապրող կրօնի էութեանը՝ կը լինէր այնպէս, ինչպէս գիտական մարդիկ հետազոտութիւնների համար բեռներ գնային առանց հարկաւոր գործիքների ներկայ մեր հասարակութեան կեանքը հարկադրում է մեզ կրօնը դասաւանդելի առարկայ դարձնել:

Եթէ այս բոլորից յետոյ էլ լինին մարդիկ, որոնք էլի ցանկանան կրօնի դասաւանդման դուրս նետելը դպրոցներից, հապա թնչ պատախան պէտք է տան հասարակութեանը, որը դեռ թունդ կրօնական է և տրամադրուած է իր զաւակներին կրօն սովորցնել տալ: Ընդհանրապէս պատասխանը այնպէս է լինում. կրօնը պէտք է հեռացնել դպրոցներից և յորա դասաւանդումը թողնել կղերականներին, եթէ դուրս կարիքը զգացուի: Այս պատճառարանութիւնը հիմնուած է մի մեծ տիմարութեան վրայ. դրանով ոչ թէ չարիքի առաջն առնւում է, այլ չարիքն աւելի խորն է արմատաւորւում. կրօնի դասաւանդումը յանձնել կղերականների խնամատարութեան, նշանակում է սերունդն այլասերել, նրան դարձնել աւելի մոլեռանդ, խաւարապաշտ, մտտիապաշտ և այնպէս բացասական, որպէս ինքը կղերականութիւնը: Այս պահանջին ամեն կերպ ընդդէմ պէտք է լինել: Աւելի լաւ է միանգամից, թէև կանուխ, կրօնի դասաւանդումը վերացնել քան այդ կղերականներին յանձնել, որի հետեանքը միշտ ողբալի կը լինի:

Այս բոլորից յետոյ գալիս ենք այն, թէև անախորժ բայց ճիշտ եզրակացութեանը, որ կրօնի դասաւանդութեան արտաքսումը մեր դպրոցներից դեռ կանուխ է, իսկ դրա համար հարկաւոր է հասարակութիւնը կրթել, պատրաստել և ոչ թէ սիրուն ցանկութիւնների շուրջը էլ աւելի սիրուն ճառեր արտասանել: Ուրախալի է, որ պողիտիւ կրօնների մէջ ևս կան բարոյական բարձր և չը հնացած հայեացքներ և մանկավարժական տեսակէտից սիրուն պատմութիւններ, որոնցից պէտք է օգտուել և հիմնովին կերպարանափոխել կրօնի դասաւանդումը մեր դպրոցներում և գործադրել մինչև այնօր, երբ

ժամանակը ինքը անելուդէ կը նկատի այդ և նրա տեղը կը բռնէ բարոյական և էստէթիքական դաստիարակութիւնը...

Էստէթիքական կրթութիւն

— Էստէթիքական է կոչուում այն կրթութիւնը, որը մարդոց ընդունակ է դարձնում բնութեան և գեղարուեստական ստեղծագործութիւնների գեղեցկութիւնը ճաշակել, հասկանալ, ապրել նրանով, ներքին սրազան սարսուռ զգալ այն բանի առջև, որը գեղեցկութիւն է կոչուում: Դուրան հասնել կարելի է, եթէ մենք որով օրեկտիւ երևոյթներից ստացած տպաւորութիւնները կերպափոխենք մեր հոգու մէջ իլլուզիաների. կամ յտնձնենք մեր ֆանտազիայի մշակմանը. և կամ թէ մեր սեփական ֆանտազիայի մէջ ապրույ, մեր հոգին տիրող մտապատկերը վերարտադրենք օրեկտիւ աշխարհի զանազան ձևերի մէջ— առարկայացնենք մեր մտապատկերները, մի գործողութիւն, որը նոյնպէս մեր մէջ ծնեցնում է էստէթիքական ըզգացումներ, մշակում է մեր ֆանտազիայի գործունէութիւնը նրան աւելի բարդ և սիրուն կապակցութիւնների ընդունակ դարձնելով. զարգացնում է մեր ստեղծագործական ոգին, որով դառնում ենք մենք աւելի կենսունակ և կեանքի հետ կապւած:

Բացի այս, էստէթիքական կրթութիւնը նպաստում է մեր բարոյական կեանքի կազմակերպմանը և զարգացմանը. որովհետև բարոյականը կախուած է սուրալ զգացումներից, իսկ սոքա էլ ներքնապէս կապուած են էստէթիքական զգացումների հետ: Էստէթիքօրէն կրթուած մարդը, որի հոգին զգայուն է գեղեցկի համար և ապրում է, որովհետև գեղեցկութիւն գոյութիւն ունի, հակաբարոյական լինել նա չի կարող ընդհանրապէս ամեն մի բարոյական գործողութիւն ծնեցնում է նրա մէջ ներդաշնակութեան և քաղցրութեան զգացումներ, որոնք մօտենում և շատ անգամ միաւորում են էստէթիքական զգացումների հետ: Բարոյական դաստիարակութիւնը լրացնում է էստէթիքականին և ընդհակառակն:

Մտածածին մի բան չէ էստէթիքական կրթութեան խընդիրը, այլ մեր հոգեկան կազմի էութեանը հետևող մի հրամայական պահանջ: Մենք հարկադրուած ենք լսելու այն ուժեղ մղումին, որը մեզ միշտ դէպի գեղեցիկով ապրելու ցանկութիւնն է գրաւում: Մարդկային կեանքը ամբողջովին միապաղաղ հանդիքից, հրջանկութիւնից չէ ձուլուած, այլ մեր բնականաբար մի տառապանքի հովիտ է, ինչպէս և նկատուած է: Ղեռ շատ հնուց: Բախտաւորութիւնն գեղեցկութիւնը, դժբախ-

տուութեան և տգեղի զգացումների հետ միշտ մրցման մէջ են ևղեւ և միմիայն մի ուժեղ բնազդի գոյութիւնն է, որը մարդուն այդ հակասութիւնների պայքարից դուրս է բերում և նրա կեանքի հետ շաղկապում, դա գեղեցկասիրական—օպտիմիստական առողջ բնազդն է, որի առթիւ շատ տեղին է նկատում. Մ. Նորդաուն. «Մկզբնական բնազդը, որը մարդու ամբողջ մտածման և գործունէութեան հիմքն է կազմում և նրա ամբողջ կեանքի վրայ իշխում, օպտիմիզմն է»։ Որքան էլ այդ բնազդը խեղդել ջանանք, նա էլի կայ, ներկայ է մեր մէջ, որովհետեւ նա մեր էութիւնն է կազմում և հազարաւոր ճիւղերով արմատաւորուած է մեր մէջ։ Օպտիմիստական զգացումը, որը մեր «մտածման և գործունէութեան հիմքն է» կազմում, հոմանիշ է գեղեցկի զգացման, շաղկապուած է նրա հետ և այս երկուսը մի սիրուն ներդաշնակ ամբողջութիւն են կազմում, այնպէս որ մէկի գոյութիւնը պայմանաւորում է միւսինը և ընդհակառակն, ուրեմն և գեղեցկի զգացումը նոյնպէս մեր «ամբողջ մտածման և գործունէութեան հիմքն» է կազմում, նա է որ մեզ կապում է կեանքի հետ և այդ քաղածուի ծովի դառնութիւնը քաղցրացնում, տանելի դարձնում. նա է, որ առօրեայ հոգսերից, աշխարհային չնչին, փոքրիկ իրականութիւնից մեզ վեր է քաշում դէպի այն աշխարհը, որը իդէաների թագաւորութիւն է կոչւում, որի մէջ մի քանի մոմենտների կեանք անցկացնելը, այնպիսի զօրեղ ազդեցութիւն է թողնում մարդու վրայ, որն նա աւելի է պողպատւում սովորական կեանքի դառն հարուածներին դիմանալու համար։

Կարծում ենք. ի՞նչ ցոյց տանք, թէ գեղեցկի սերը, գեղարուեստի հիմքերը կազմող զգացումներն օտար չէ նոյն իսկ կենդանական կեանքին, աւելի պէտք է բարձրանայ էստետիքական կրթութեան նշանակութիւնը։

—Գեղեցկի զգացումը կայ բոլոր բարդ օրգանաւոր կենդանիների մէջ։ Այն կենդանիներն, որոնք հոգեկան կեանքի այն զարգացման են հասել, որ թէ ընտրութեան կարողութիւն և թէ հաճելի գաղափարի մասին պոզիտիւ հասկացողութիւն ունին, պարունակում են իրանց մէջ գեղեցիկի զգացման սաղմը, որն իր լիակատար բողբոջմանն է հասնում միայն աւելի բարդ օրգանիզմների մէջ։ Ամեն բան պատահաբաւում պատրաստ ամենի առիւծն երաժշտութեան դայլայլների ազդեցութեան տակ համեստ գառնուկ է դառնում. էգ թռչուններին այն արունքն են դուր գալիս, որոնք ունին կամ սիրուն տեսք, կամ լաւ ձայն, կամ քաջութիւն և այլն. ահա ինչ

է ասուած այս խնդրի մասին Կ. Գիւլենթերը *)). «Թուում է, որ թռչունները ոչ միայն գեղարուեստ են հասկանում, այլև գեղարուեստագէտի էութիւն և հակումներ ունին, ուստի և գեղարուեստագէտները իրանց մօտ են զգում թռչուններին»: Ոստքերը բառացի չպէտք է հասկանալ, այլ այն, որ թռչունների մէջ կան այն հակումները, հոգեկան կեանքի գործունէութեան այն ձևերը՝ իհարկէ իրանց՝ սաղմային դրութեան մէջ՝ որը պահանջում է ամեն մի գեղարուեստի համար: Գեղասիրական ամենակատարելագործութեամբ զգացումը յատուկ է մարդուն, որի մէջ դասակի գիտակից է դառնում: Թէ որքան ուժեղ է գեղասիրական ձգտումը և գեղարուեստ վերաարտադրելու պահանջը մարդու մէջ ցոյց կը տայ երեխաների կեանքի հետազօտութիւնը: Ո՞րն է այն խաղերի էութիւնը, որոնցով այնքան տարուած են մեր երեխաները, ի՞նչն է գծագրելու այն ուժեղ ձգտման պատճառը, որը յայտնւում է գեռ կանուխ երեխաների կեանքում: Ինչո՞ւ երեխան այնքան ներքնապէս ազդու է երաժշտութեան սիրուն դալալներին, այդ բոլորի պատճառը այն իմանենտ, ընդածին հոգեկան հակումն է, որը գեղասիրութիւն է կոչուած:

Որովհետև մանկավարժութիւնը ձգտում է մարդու հոգեկան դրական ուժերի ներդաշնակ կրթելուն՝ ուստի նա չի կարող անտես անել էստէտիքական զգացումների մշակման խնդիրը, որի չմշակելը մարդուն կիսակիրթ թողնել է նշանակում: Այս խնդրի մասին պրօֆ. Րայնը ասում է. «Եիսակիրթներ են նրանք, որոնք գեղասիրական ձգտումների հաշար ոչ մի հասկացութիւն և կամ զգացում չունին»: Նոյնպէս խիստ է խօսում և Կ. Լանգէն. «Այն մարդը, որը էստէտիքական կրթութիւն չունի, կիսակիրթ կեանք է անցկացնում, նա կատարեալ ու ներդաշնակօրէն կրթուած անհատ չէ: Մարդոց էստէտիքական կրթութիւն տալու նպատակը միաւորում է մարդուն կատարեալ մարդ դանձնելու նպատակի հետ»: Պարզ է, թէ որպիսի անհրաժեշտութիւն է ևրոպացիների համար էստէտիքական դաստիարակութեան խնդիրը և կեանքն էլ ցոյց է տալիս, թէ ինչ մեծ ջանքեր են վատնում այդ նպատակին հասնելու համար: Գերմանիայում վերջին տարիներս մի քանի մանկավարժական կոնգրեսներ են եղել միմիայն էստէտիքական կրթութեան խնդիրը քննելու համար:

Իսկ ի՞նչ ենք արել մենք: Արադուտ ոչինչ:

Յուսահատական է ասել, որ մեր դպրոցներում էստէ-

*) K. Cuenther «Der Darwinismus und die Probleme des Lebens».

տիքական կրթութիւնն այնպէս է վտարանդուած, որպէս մարմնական կրթութիւնը միջնադարում: Մեր մանկավարժական գրականութեան մէջ, եթէ այսպէս կարելի է անուանել, դեռտեղ չի բռնել էստէտիքական կրթութեան խնդիրը, իբրև կրթութեան ամենակարևոր կողմերից մինը. սա մի ողբալի դրութիւն է, որի առաջը պէտք է առնել, քանի ուշ չէ: Ճիշտ է, մեր դպրոցների ուսումնական ծրագրների մէջ եղել են և կան մի քանի առարկաների անուններ—հրաժշտութիւն, նկարչութիւն—որոնք էստէտիքական կրթութեան համար են ծառայում, սակայն դրանք եղել են ամենաարհամարհուած առարկաները մեր դպրոցներում և դրանց գոյութիւնը մի թիւրիմացութեան արդիւնք է եղել: Չկայ, չկայ մի փոքրիկ նշան, որից երևար, թէ մեր դպրոցներում զիտակցօրէն հոգացել են էստէտիքական դաստիարակութեան մասին իսկապէս, այլապէս էլ լինել չէր կարող քանի որ հէնց մեր դաստիարակները բոլորի էին այդ խնդրի վերաբերմամբ: Ահա այս է այն մեծ խոցերից մինը, որոնցով այնքան հարուստ է մեր դպրոցական գործը:

Մեր դպրոցներում մեծ տեղ պէտք է տալ գեղագիտական կրթութեանը, որը պարաստի երկնքից չէ ընկնում, այլ այդ ցանկութեան հասնելու համար, անհրաժեշտ են գործնական զբաղումներ, իսկ դորանք զանազան տեսակ են լինում:

Գեղեցկասիրական զգացմանը հզօրապէս ազդում է ընդունումն ճանաչողութիւնը. գեղեցկի զգացումը հետևանք է դրսի աշխարհից ստացած տպաւորութիւնների, իսկ դա ուժեղ է լինում, երբ ճանաչում ենք օրեկտիւ աշխարհի էութիւնը, նրա երևոյթների պատճառական կապը: Ծաղկի գեղեցկութիւնը աւելի է մեծանում, երբ ճանաչում ենք նրա կեանքի ձևը, աշողական օրգանների դրութիւնը, վերջապէս հենց իրեն ծաղկին: Գեղարուեստ արտադրելու համար ևս անհրաժեշտ է յիշողական մտապատկերների մի մեծ քանակ, իսկ այդ կարող է լինել այն ժամանակ, երբ մենք հետախուզում ենք բնութիւնը, ճանաչում նրա կեանքն ու էութիւնը: Այս նպատակին կարող են ծառայել դպրոցներում դասաւանդուող մի քանի առարկաներ—բնագիտութիւն կայլն—նոյնպէս և հետևեալ միջոցը պակաս չէր նպաստիլ գեղասիրական զգացման: Ազատ, ոչ պարտադիր ժամերին ուսուցիչը իր սաների հետ կարող է դուրս դալ բնութեան մէջ շրջադայելու, որպէսզի տեղն ու տեղը ծանօթացնէ իր աշակերտներին բնութեան գեղեցկութեան և նրա հրաշալիքների հետ: Գեղարուեստների մայր՝ բնութեան այս կամ այն դրութեան վերաբարտադրութիւններն են և եթէ անհրաժեշտ է գեղարուեստների հետ ծանօթանալը, ապա և մի մեծ

անհրաժեշտութիւն է ծանօթանալ այն ընութեան հետ, որը այդ գեղարուեստների մայրն է, որի տեսարաններն աւելի սիրուն են, քան նկարիչների ստեղծագործութիւնները, որի երաժշտութիւնը ունի այնքան օրիգինալ գեղեցկութիւն: Բնութեան ճանաչողութեան համար աւելի քիչ պատրաստականութիւն, հոգեկան ուժերի աւելի քիչ վատնում է պահանջում, քան գեղարուեստները հասկանալու համար, ուստի և գեղասիրական զգացման ընթացքին ուղղութիւն տալու համար, անհրաժեշտ է նախ ծանօթանալ ընութեան հետ և ապա՝ գեղարուեստներին:

Գեղագիտօրէն կրթելու համար ամենամեծ ծառայութիւնն անել կարող է երաժշտութիւնը—մուզիկան: Գեղարուեստներից երաժշտութիւնը ամենագորեղն է. նա ազդում է մեր հոգււ վրայ, ալեկոծում կամ խաղաղացնում նրան, յուսահատեցնում և կամ հերոսացնում, մեր հոգում ապրող անորոշ, մութը մտապատկերները պարզում գիտակցութեան մէջ. իր քնքոյշ աղորդներով մեր կամքի վճիռների ընթացքին ուղեկցում և իր կնիքը թողնում այդ վճիռների վրայ: Ոչ մի գեղարուեստ այնպէս անմիջօրէն չէ տիրապետում մարդկային կեանքին ու զգացումներին, ինչպէս երաժշտութիւնը, որը յուսոյ մի կաթիլ է ուղարկուած այս մեր տառապանքի հովիտը՝ մեզ կեանքի հետ շաղկապելու համար: Երեխաների վրայ ևս ամենից ուժեղն է ազդում մուզիկան, ուստի և անհրաժեշտ է՝ մեր դպրոցներում երաժշտութիւնը առաջնակարգ առարկաներից մէկը դարձնել և մեծ հոգ տանել նրա վրայ: Երաժշտութիւնը ոչ միայն կրթում է մեր զգացումները, այլ և մեր ձայնը՝ նրան աւելի ախորժելի դարձնելով, մեր լսողական օրգանները, որոնք դառնում են ձայնական բարդ կապակցութիւնների համար աւելի ընդունակ, մի անհրաժեշտութիւն մուզիկան աւելի լաւ հասկանալու համար: Եւ ահա այնպիսի մի հրաշալիք, որպիսին է երաժշտութիւնը, մոռացուած է եղել մեր դպրոցներում: Մի քանի խօսք, պա, փօներով, սուրբ հայրերի վաղուց երգած շարականներով երաժշտութիւն անցնելը դեռ մի բան չէ, այլ հակաերաժշտութիւն. մասամբ իր աւանդման ձևի պատճառով: Դրանց տեղը պէտք է բռնի ժողովրդական երգը, մեր ժողովրդի սիրոյ և տառապանքի, յուսոյ և յուսահատութեան շտեմարանը, այդ երգը իր սիրուն հնչիւններով, իր մշտաւոր արտայայտումներովը, ոճերի ձևերովն աւելի հասկանալի է մեր երեխաներին, նրանց հոգուն աւելի մօտ: Մեր ժողովրդական երաժշտութիւնը մի գանձ է, որից չօգտուելը մեր դաստիարակների կողմից մի մեծ յանցանք է եղել, սա-

կայն ուրախալի է, որ գոնէ ներկայումս սկսում են ուշադրութիւն դարձնել նրա վրայ: Լաւ կը լինէր նոյնպէս, որ մեր միջնակարգ դպրոցներում անցնէին գոնէ թէօրետիքական երաժշտութեան այն մասը, որը մատչելի լինելը կարող է մի թեմականցու զարգացման կարողութեանը: Նոյնպէս անհրաժեշտ է, որ ամեն մի ուսումնարան, նոյն իսկ գիւղական, ունենար իր երգեցիկ խումբը, որը իր երգեցողութեամբ պակաս չէր նպաստիլ աշակերտների երաժշտական զգացման զարգացմանը: Այլ մանր-մուշր միջոցների մասին թողնում ենք այստեղ յիշատակելը:

Գեղադիրտական դաստիարակութեան զարգացմանը նշանաւորում է պօէզիայի կիրառումը դպրոցներում, որի դասաւանդման վրայ մի առանձին ուշադրութիւն չեն դարձրել մեր դաստիարակները: Պօէզիայի մէջն է արտայայտում մարդու կատարելատիպ լեզուն իր ամբողջ գեղեցկութեամբ. նրա մէջն է ցոլանում մարդու հոգու դրական և բացասական կողմերը իրանց ամբողջութեամբ, բնութեան գեղեցկութիւնների մարդու հոգու մէջ թողած տպաւորութիւնները, մի խօսքով, պօէզիան մեր հոգու վեհագոյն մասի օրեկտիւլացումն է, որի հետ լրջօրէն պէտք է ծանօթացնել կրթուող սերնդին: Աւելին չենք խօսում այս հարցի մասին. որովհետեւ այն ժամանակ պէտք է անցնել նրա գործնականին, որի մասին խօսելը մեր նպատակից դուրս է:

Գեղարուեստի մի երկրորդ տեսակը՝ նկարչութիւնը, նոյնպէս մեծ նշանակութիւն ունի էստէտիքական կրթութեան համար, ուստի և դպրոցը առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնէ գծագրութեան—նկարչութեան դասաւանդման վրայ: Մանկավարժութեան գլխաւոր անելիքներից մէկն է զարգացնել և բարգ գործողութիւնների աւելի ընդունակ դարձնել դաստիարակողի զգայարանները. ինչպէս տեսանք, լսողական օրգանի գործունէութիւնը զարգացնում է մուգիկայի դասաւանդումը՝ նրան դարձնելով ձայնական աւելի բարդ կապակցութիւնների ըմբռնմանը ընդունակ, իսկ տեսողական օրգանի զարգացմանը, որը առաջնակարգ նշանակութիւն ունի մարդու համար, նպաստում է գծագրութիւն—նկարչութիւնը, որոնց դասաւանդումը արժանի չէ այն անգութ արհամարանքին, որը տիրող է մեր դպրոցներում: Ինութիւնը գեղեցիկ է, իսկ գեղեցկութեան գոյութիւնը մեզ օպտիմիստ դարձնելով կապում է կեանքի հետ, դարձնում մեզ կենսորախ, իսկ այս երջանկութեան մեզ հասցնում է գլխաւորապէս տեսողութեան կարողութեանը: Մենք տեսնում ենք բնութիւնը,

նրա մէջ եղող ֆորմերի խենթ շաղկապումները, գոյների ներդաշնակ կամ դիտոնանս միութիւնները և այդ բոլորը ագրում է մեր հոգու վրայ, կաշոււմ նրա ամենանուրը թելերին և մեզ հարկադրում ստեղծագործելու այն սիրուն գեղարուեստը, որը նկարչութիւն է կոչոււմ: Նկարչութեան գոյութիւնը մի բռնագրոսիկ բան, մի քանի նկարիչների ցանկութեան արդիւնք չէ, այլ դա գերագոյն զարգացումն է մեր հոգու այն հրամայական պահանջի, որը նրա բաղկացուցիչ տարրերից մէկն է, դա մեր հոգում ապրող գծագրելու ընդածին հակումն է: Մենք տեսնում ենք արտաքին աշխարհը և բազմակերպ տպաւորուում նրանից. այդ տպաւորութիւնները իրարու վրայ բարդուելով կազմում են տպաւորութիւնների մի արտասովոր քանակ, ուժերի մի մեծ համախմբում, որը դուրս գալ, առարկայանալ է ուզում, որից և ծագում է նկարչութեան անհրաժեշտութիւնը: Մանուկն անգամ ունի իր հոգում նկարչութեան հիմնական ծիւրերը. հէնց նոր է ձեռն առնում մատիտը, նախ քան զրել-կարգալ սովորելը, գծագրում է այս կամ այն առարկան, որը իրան առանձնապէս զբաւում է, այս կամ այն մարդու ծաղրանկարը: Նկարչութեան պահանջը մարդու հոգում ապրող ուժեղ իմամենետ հակումներից մէկն է, որին ամեն կերպ բաւականութիւն տալ հարկաւոր է, բայց որին կանոնաւորապէս արձագանգ չեն տուել մեր դպրոցները մինչև օրս, որի համար և նկարչութեան սէրը մեռած է մեր հասարակութեան մէջ, որի բնականութեան մասին խօսելը աւելորդ է:

Նկարչութեան դասաւանդման նախադուր զծագրութիւնն է. նկարչութիւնն աւելի բարդ է, նա վերարտադրում է աւելի բարդ ձևեր և գոյների աւելի բազմաթիւ խառնուածքներ. գծագրութիւնը աւելի պարզ է, երեխաներին աւելի դիւրամատչելի, քանի որ նրա մէջ գոյներ գործ չունեն կամ շատ քիչ, ֆորմերն աւելի պարզ են և համապատասխան երեխայի ունեցած տպաւորութիւններին: Գծագրութեամբ երեխան հասկանում է առարկաների բնաւորիչ մասերը—ֆորմերը, նկատում և գծագրում է այդ, սրանով զարգանում է նրա մէջ դիւրեմբռնման և զննողական ոգին: Բացի այս, գծագրութեան միջոցով երեխան վերաստեղծում է իր մէջ ապրող տպաւորութիւնները, մտապատկերները, վերարտադրում իր ֆանտազիայի մէջ ապրող գծագրական—նկարչական ֆորմերը, որով մարդու մէջ զարգանում է ինքնուրոյնութեան, ստեղծագործական ոգի, մի յատկութիւն, որն անհրաժեշտ է ամէն մի ներդաշնակօրէն դաստիարակուած մարդու համար: Գծագրու-

թիւնը զարգացնում է նոյնպէս մաքրասիրական ոգի, գեղեցիկ նկարողը չի կարող կեղտոտ, անմաքրասէր լինել:

Նկարչութեան տուած օգուտները նոյնանում են գծագրութեան տուած օգուտների հետ. սակայն այստեղ պահանջում է աւելի զարգացում, ղննողական և ստեղծագործական ոգու բարձրութիւն: Վերին աստիճանի յարմար է դասաւանդել միջնակարգ դպրոցներում նկարչութեան պատմութիւնը, որը մտքի զարգացման պատմութեան համար մի սիրուն օրինակ է և նկարչական տեսական անհրաժեշտ հարցեր, որոնք նպաստիչ կը լինեն նկարչական գեղարուեստի հասկանալուն:

Էստէտիքական կրթութեանը պակաս չէ օգնում և գեղարուեստական նկարների դիտողութիւնը. համարեա բոլոր յայտնի նկարիչների նկարների էթանագին ընդօրինակումները տարածուած են երոզական երկրներում, մանաւանդ Գերմանիայում. այդ ընդօրինակումներից պէտք է աշխատեն ձեռք բերել մեր բոլոր դպրոցները և դասարանի պատերը զարդարեն դրանցով, որպէսզի աշակերտները դիտելով այդ նկարներն զարգացնեն իրանց մէջ գեղեցիկ զգացումը. ուսուցիչը պէտք է աշխատէ ամեն կերպ նպաստել այդ նկարների հասկանալուն:

Թողնելով էստէտիքական կրթութեանը նպաստող մի քանի երկրորդական օժանդակիչների մասին յիշատակելը, վերջացնում ենք կրթութեան այս ձևի մասին խօսելը: Մենք մեզ բախտաւոր կը զգայինք, թէ այս գրութիւնը փոքր ինչ նպաստած լինէր էստէտիքական կրթութեան գաղափարի տարածմանը: Բաւական է որքան մեր դպրոցներում արհամարհուած մնաց կրթութեան այս կողմը, որի ֆլաստակար հետեանքները պարզ են: Մեր ժողովրդին յիակատար, հարմոնիկ կրթելու համար անհրաժեշտ է դպրոցների մէջ գործադրել այն բոլոր պահանջները, դաստիարակութեան այն ձևերը, որոնք յառաջդրուած են էստէտիքական կրթութեան թէօրիտիկները:

Գորգէն Էդիլեան